IZRAZI ZAHVALNOSTI

Nastanak ove studije omogućili su radovi kolega istoričara, antropologa, sociologa, psihologa, arheologa, ekonomista i geografa. Posebno sam zahvalan Vorenu Sasmenu (Warren I. Susman), profesoru američke istorije na Univerzitetu Ratgers (Rutgers University), na podršci i razumevanju. U intelektualnom – a i veoma konkretno ličnom pogledu – najviše dugujem svom prijatelju i mentoru Fernanu Brodelu. Manje je lična obaveza koju osećam prema tragalačkim, ispitivačkim i eksperimentalnim metodama *Anala* [Annales] (Economies, Sociétés, Civilisations). I na kraju, što nikako ne umanjuje ogroman značaj njihove podrške, zahvaljujem se Istraživačkom savetu Univerziteta Ratgers na finansijskoj pomoći koja mi je omogućila da istraživanje privedem kraju.

ГРАДА БЕОГРАДА

PREDGOVOR

Istorija je prošlost, sadašnjost i budućnost: trajanje, promena i nastajanje. Istina, događaji su sirova građa od koje je sazdana istorija, ali istorija je više od pukih događaja, bili oni sićušni ili „veliki". Ona je veština – veština razumevanja ljudi u vremenu i prostoru; ona je nauka – nauka o naukama o čoveku.

Razume se, ovu definiciju ni istoričari ni drugi naučnici neće prihvatiti bez dodatnih pitanja. Ova studija o balkanskoj civilizacije odgovor je na ta pitanja. Ona, dakle, nije nikakva standardna ili konvencionalna istorija, a još manje konvencionalna istorija Balkana. Umesto toga, namera joj je da bude „totalna istorija". Drugim rečima, cilj mi je bio da uočim što je moguće više različitih pravaca i kategorija ljudskog iskustva – tačnije, balkanskog iskustva – i da krenem ka razradi jedne nauke o naukama o čoveku.

Kao interdisciplinarna studija, ova knjiga se služi antropološkom i sociološkom teorijom i hvata se ukoštac sa problemom ekonomskih promena. Teme kojima se bavi veoma su raznovrsne: kreću se od folklora i klime do porođajnih tehnika, pedagogije i demografije; od uloge soli u neolitskim kulturama do uloge srebra u srednjovekovnom svetu i kretanja cena i nadnica u predmoderno doba; od statusnih grupa do srodstva, plemenskih odnosa i muških udruženja; od milenarističkih pokreta do revolucije („zapadnjačke revolucije" Napoleonovog doba i kasnijeg perioda, te komunističkih revolucija našeg vremena); od „industrijske devolucije" sedamnaestog, osamnaestog i devetnaestog veka do modernizacije; od arhaičnih do modernih shvatanja rada, vremena i prostora.

Knjiga se razlikuje od antropoloških studija utoliko što se bavi krupnim regionalnim potkulturama – balkanskom civilizacijom u celosti – a ne ograničava se na „male zajednice". Uz to je i istorijska ili dijahronijska, proučava društvene vremensko-prostorne odnose. Ništa manje se ne razlikuje ni od istorijskih studija tradicionalnog tipa: na primer, nije ograničena na uobičajene kratke periode koje istoričari odabiraju

– jednu deceniju ili jedan vek – već obuhvata osam ili devet milenijuma. Ovo nije istorija carstava, kraljevina, republika ili gradova-država, već istorija naroda.

Nadam se da može poslužiti kao vodič – ali ne i kalup. Smela je. A ja se smelo nadam da je pouzdana, i izazovna sinteza radnih hipoteza.

T.S.

Novembar 1966.

SADRŽAJ

IZRAZI ZAHVALNOSTI 8

PREDGOVOR 9

SADRŽAJ 11

UVOD 13

I KULTURA ZEMLJE 17
- MAJKA ZEMLJA 17
- KUROS 19
- ZELENI ĐORĐE 20
- VATRENI OBREDI 22
- NEOLITSKA KULTURA 23
- SO ZEMLJE 25
- TRAJNOST KULTURNIH OBLASTI 29
- TLO, ŠUMA I KLIMA 32
- PROSTOR: MANA I TABU 41

II BIOTEHNIKA I DRUŠTVENA BIOLOGIJA 49
- SVETAO ILI CRN OBRAZ 50
- RAZUMNO UHO, SVOJEGLAVO OKO I PRAVEDNA RUKA 52
- GESTOVI, KRETNJE I CIVILIZACIJA 58
- EMOCIONALNA STANJA 59
- RAĐANJE I VASPITAVANJE DECE 62
- POKRETLJIVOST 65

III TEHNOLOGIJA 69
- METALURGIJA 69
- MOTIKA, RALICA I PLUG 75
- ŽIVOTINJSKA SNAGA I TOČKOVI 77
- INDUSTRIJSKA DEVOLUCIJA 82
- REVOLUCIJA 89

IV DRUŠTVO 99
RASE, NARODI I NACIJE 100
MAKRODRUŠTVO: STALEŠKE DRŽAVE 113
SRODSTVO, PLEMENSKI ODNOSI I MUŠKA UDRUŽENJA 120
RE-VOLUCIJA I REVOLUCIJA 128

V PRIVREDA 137
EKONOMSKA VREDNOST 137
SLOBODA I ROPSTVO 140
CENE, NADNICE I „DRUGO KMETSTVO" 142
MOĆ I RITAM BROJA 143

VI LIČNOST I KULTURA 149
RAD I DOKOLICA 149
VREME I PROSTOR 160
INDIVIDUALNOST 166

BIBLIOGRAFIJA 173

PODACI O AUTORU 190

MAPE I DIJAGRAMI
Slika 1. GEOGRAFIJA BALKANA 16
Slika 2. BALKANSKA INDUSTRIJA: ŠEZDESETE GODINE XX VEKA 95
Slika 3A. JEZIČKE OBLASTI, 1960. 111
Slika 3B. VERSKA PRIPADNOST, 1960. 112
Slika 4. PORODIČNA I PLEMENSKA STRUKTURA 125

UVOD

Predmeti našeg proučavanja su „Balkan" i „civilizacija". I jedno i drugo bi trebalo definisati.

Termin „Balkan" nije dovoljno određen. Vodi poreklo, preko turskog, od dve persijske reči koje znače „visoka kuća" ili „planina", a primenjuje se na oblast o kojoj je reč upravo stoga što ona sadrži četiri ili pet različitih planinskih sistema: Pind i Dinarske Alpe na zapadu, Rodopske planine u središtu i na jugoistoku, Karpatsko-transilvanske i Balkanske Alpe na severoistoku. Pored toga, Balkan opasuju četiri mora: Jadransko i Jonsko na zapadu, Egejsko na jugu i Crno na istoku. Približavajući se moru, napuštamo Balkan. Istovremeno, neki aspekti Balkana zadržavaju se na egejskim i jadranskim ostrvima. Slično tome, suočivši se sa stepom na severoistoku, opraštamo se od Balkana. Međutim, nekoliko tipično balkanskih kulturnih osobina prostire se i u stepi, a stepske osobine – kako geografske tako i kulturne – primetne su u istočnoj Trakiji i južno od Dunava i Save, u oblastima koje praktično svi smatraju sastavnim delovima Balkana. Neki naučnici i laici govoreći o Balkanu izostavljaju Grčku, Dalmaciju, Transilvaniju ili Moldaviju i Vlašku (Rumunija), što je često u velikoj meri opravdano. Još je manje onih koji i Mađarsku smatraju delom Balkana. Naš pristup je prilagodljiviji. Pretpostavićemo da postoji jedno središnje područje koje niko ne može izostaviti: sve ono, između četiri mora, Save i Dunava, što nije ni more ni stepa. Međutim, često ćemo prelaziti ove granice jer se, zapravo, nekoliko balkanskih kultura stapa sa morem i stepom.

Pre nego što je pojam „Balkan" ušao u širu upotrebu, sredinom devetnaestog veka, oblast na koju se on odnosi nije imala zajedničkog imena. U antičko doba, zapadni deo bio je poznat kao Ilirik, a istočni kao Trakija. S druge strane, srednjovekovni evropski putnici su razne balkanske oblasti nazivali Romanijom, a Osmanlije su istočne i središnje delove zvale Rumelijom. Oba imena potiču od mnogovekovne istorije Balkana kao dela Rimskog carstva. U osamnaestom veku,

evropski putnici koristili su za veći deo ove oblasti naziv „evropska Turska", zbog toga što je od četrnaestog, sredine petnaestog ili početka šesnaestog veka bila deo Otomanskog carstva. Međutim, jedna uzana oblast uz jadransku obalu ostala je pod venecijanskom vlašću od srednjeg veka do Napoleonovog doba, a tokom šesnaestog, sedamnaestog i osamnaestog veka jedna severozapadna oblast pripala je habsburškim zemljama, kasnije poznatim pod nazivom Dvojna Monarhija (Austro-Ugarska).

Drugo čime ćemo se baviti jeste problem civilizacije. Od mnogih mogućih definicija civilizacije, dve nam se čine posebno relevantnim. Prvo, izjava jednog antropologa, koji definiše kulturu – a nju smatra sinonimom civilizacije – kao „otvoren sistem u stanju stabilne, ali pokretne, ravnoteže". Sistem održava svoje granice, a prijem novog i odbacivanje starog odvijaju se manje-više istom brzinom. Sadržina sistema se postepeno, ali neprestano, menja, dok njegova struktura ili sveukupna složenost ostaje srazmerno nepromenljiva[1]. Jedan istoričar tome je dodao da je civilizacija „pre svega prostor, 'kulturno područje', stanište", puno „mnoštva najrazličitijih 'dobara' ili kulturnih osobina": oblik i sama suština kuće i krova, oruđa i oružja, dijalekta ili grupe dijalekata, kulinarskih sklonosti, načina verovanja, ili vidova ljubavi. „Pravilan raspored, učestalost određenih osobina, njihova sveprisutnost u određenoj oblasti, prvi su znaci kulturne kohezije. Ako se prostornoj povezanosti doda vremenska trajnost, sve to zajedno čini civilizaciju ili kulturu."[2]

Geolozi, arheolozi i psihijatri najčešće se bave naslagama – slojevima i podslojevima stena, predmetâ kulture, ili misli i osećanja. Od njih ne očekujte da prihvate izreku da je najznačajnije ono što je najočiglednije. Naprotiv, njihovo je mišljenje da je često najvažnije ono što je duboko skriveno. S druge strane, istoričari su skloni da podvlače značaj onoga što je na površini i, za razliku od psihologa geštaltista, koji proučavaju ljudsko ponašanje iz perspektive opštih konfiguracija ili struktura, naglašavaju pojedinačna dešavanja i ono što je jedinstveno.

[1] Anthony F. C. Wallace, *Culture and Personality*, New York: Random House, 1961, str. 142.

[2] Fernand Braudel, „L'Apport de l'histoire des civilisations", u: *Encyclopédie Française*, XX, *Le Monde en Devenir (Histoire, Evolution, Prospective)*, Paris, 1959, str. 20.12-17.

Na organizaciju naše studije i uticala su geološka, arheološka i psihološka načela. Svako je poglavlje celina za sebe, ali poglavlja, zapravo, treba čitati u nizu, jer svako pruža uvid u poseban sistem povezanosti, u strukturu koja mora postojati pre nego što nastane naredna struktura. Najdublja struktura povezana je sa zemljom i kosmosom, nad njom je biološki sloj, iznad biološkog tehnološki, iznad tehnološkog društveni, iznad društvenog ekonomski. Najsporije se menjaju geografske i biološke strukture, a ljudske individualnosti, odnosno kulture ličnosti, ne može biti pre uspostavljanja ekonomske, to jest čisto ekonomske strukture. Stoga ovu studiju započinjemo poglavljem o kulturi zemlje, a zaključujemo je poglavljem o ličnosti, najmlađem i najkrhkijem od svih sistema povezanosti.

БИБЛИОТЕКА
ГРАДА БЕОГРАДА

Slika 1. Balkanska geografija

NEOLITSKA NALAZIŠTA

① Nea Nikomedija
② Sesklo
③ Vršnik
④ Starčevo
⑤ Vinča
⑥ Tuzla
⑦ Butmir
⑧ Karanovo
⑨ Hamangija

SREDNJOVEKOVNI RUDNICI

❶ Brskovo
❷ Novo brdo
❸ Srebrenica
❹ Kratovo
❺ Siderokapsa

I KULTURA ZEMLJE

БИБЛИОТЕКА ГРАДА БЕОГРАДА

Prethodnici Grka, Pelazgi, verovali su da je crna zemlja najplodnija i po nekoj homeopatskoj logici počeli su da pridaju čudesna svojstva neprozirnom ili crnom. Među Slovenima, reči za magiju i crno (i crveno) potiču od istog korena, „čar(n)", ili njegovih varijanti, a srodni su im latinski *carmen* i engleski *charm*. U angloameričkim kulturama govori se o crnim veštinama i crnoj magiji. Crne veštine, poročne i veoma opasne po verovanju hrišćanske crkve, u paganskom poimanju sveta tajnovite su i izazivaju strahopoštovanje.

MAJKA ZEMLJA

Za stare Arkadijce sa Peloponeza, Majka Zemlja je bila Melajna, Crna Boginja. Titula koja sasvim odgovara božanstvu plodnosti i „gospodarici zemlje i mora": crna poput obredne keramike od crne zemlje sa Lezbosa. Odevena u crno i sa konjskom glavom, kako bi se spojila sa okeanom predaka, legendarna Melajna – ili Demetra – povlači se u pećinu – paleolitski hram – da oplakuje nestanak svoje kćeri Persefone. Zemaljski plodovi propadaju i preti glad. Međutim, zbiva se čudo. Podzemni bog vraća Persefonu njenom zemaljskom boravištu u zamenu za obećanje da će ga svake godine pohoditi. Po njenom povratku, zemlja se preoblači u zeleno, plodovi ponovo rastu, život je radost.

U rimsko doba, narodi Panonije i Dalmacije (današnje Mađarske i Jugoslavije) klanjali su se trima boginjama: „majkama Panonaca i Dalmatinaca" sa rimskih natpisa, koje su verovatno nastale po uzoru na grčke Mojre (trojstvo sudaja koje ispredaju sudbinu) ili keltske *Matres Deae*. Maglovito sećanje na ovu tradiciju sačuvano je u srpskim zagonetkama, u kojima su tajna imena zemlje „mama", „druga", „gospa", „neva" ili „tetka".

Orinjačke ženske figurine od gline, kosti, kamena i slonovače ukazuju na to da kult Majke zemlje seže u prošlost sve

443854

do prenomadskih evroazijskih lovaca na mamute iz Orinjaka. Orinjačke figurine predstavljaju dva tipa boginja: jedna je kratkonoga, debela ili trudna, širokih kukova; druga je visoka, dugonoga i vitka. I na jednim i na drugim delovi tela vezani za plodnost posebno su naglašeni; moguće je da jedna predstavlja Majku a druga kćerku, Koru, spremnu da postane žena. Ili su pak u njima oličena različita estetska načela: okruglo i cilindrično.

Uloga orinjačkih žena bila je simbolička: da se pomoću obreda podražavanja obezbedi obilje divljači i tako osigura biološki i kulturni kontinuitet grupe. Međutim, u postglacijalnom periodu, sa usponom nomadskog načina života i opadanjem značaja pseudoekonomske uloge žena, i kult Velike Majke počeo je da opada. Kada je ponovo oživeo, nakon što su žene počele da obrađuju zemlju motikom, imao je i jednu dodatnu simboličku funkciju: da pomoću obreda podražavanja obezbedi obilje letine.

Malo se zna o paleolitskoj umetnosti na Balkanu (to što mi nazivamo umetnošću u ono vreme je bio oblik magije), ali se na Balkanu, kao i drugde, neolitska umetnost razvijala od naturalizma ka simbolizmu i apstrakciji, čak i pri predstavljanju Velike Majke, koja je sada često poprimala oblik stilizovanog drveta ili krsta. Učesnici u obredu koji se izvodio u ime čitave zajednice oslobađali su se svoje individualnosti stavljajući maske, težeći tako da se spoje sa Praiskonskom Majkom. Tetovirani i slikani ukrasi na neolitskim figuricama otkrivenim na nalazištima Gradac (Srbija), Kukuteni (Moldavija) i Sesklo (Tesalija) verovatno ukazuju na njihovu sakralnu prirodu. Sačuvani neolitski glineni pečati ukazuju na to da je magijskim crtežima ukrašavano i ljudsko telo. U svakom slučaju, Tračani, Dačani, Agatirsi, Sarmati, Iliri i keltsko-ilirski Japodi upražnjavali su magijsku veštinu bockanja ili tetoviranja tela u doba Cicerona, Vergilija, Plinija i Strabona. U Bosni, postojbini starih Ilira, tetoviranje se kao običaj zadržalo sve do dvadesetog veka među rimokatolicima u dolini Vrbasa. Svaka šara imala je svoje ime: krst, žitni klas, grančica, šišarka, drvo, krug i kružna ograda, što su sve simboli regeneracije i plodnosti, pomešani s elementima nekog kulta sunca kasnijeg datuma. Oni su, u stvari, koristili navodno arhetipske simbole mandale iz Jungove psihologije.

KUROS

Kao posledica složenog spleta okolnosti, u koje spadaju počeci prerade bronze i gvožđa, kao i pojava nomada odgajivača konja, između 2500. i 1500. p.n.e. težište se pomera sa Majke Zemlje na Nebeskog Oca. Mada ovaj proces nikad nije sasvim dovršen, potpomogli su ga docniji razvoj gradova, rastuća prosvećenost, prividno potiskivanje totemizma od strane antropomorfne religije i širenje hrišćanstva i islama.

Do preobražaja je došlo kroz delimičnu evoluciju totemskih kultova (drvo, bršljan, zmija, vuk, pas, jelen, koza, bik, vepar, medved, konj, itd.) u kult ponovo rođenog mladića ili Kurosa: Dionis, Dionis Zagrej, trački Sabazije, zatim Atis, Adonis, Oziris i Hermes) ili jahač „zelenog konja" (*hippos chloros*), troglavi tračko konjanik, troglavi car Trojan (ili Trajan) i njihovi hrišćanski naslednici: Sv. Đorđe, Sv. Teodor, Sv. Martin, Sv. Mihajlo, Sv. Nikola i Sv. Sava. Ovi potonji svi su konjanici; srpske legende kažu da su pratioci Sv. Save bili konj i pas, a Sv. Đorđe je bio poznat kao jahač zelenog konja Zelenka.

Svi kurosi bili su podzemni demoni koji su se preselili na nebo. Oni su bili vesnici smrti i ponovnog rođenja. Bili su junaci kulture, izumitelji, učitelji, spasitelji: prvi prometeji, prvi koji su pripitomili životinje i dodelili im različite zadatke, prvi koji su čoveka naučili da upreže volove u plug, prvi koji su upražnjavali metaluršku veštinu, prvi mlinari i tkači, prvi uzgajivači vinove loze i maslina. Otkrića koja su ranije pripisivana Majci Zemlji sada su se često dodeljivala ovim muškarcima. Posebno su, međutim, cenjeni zbog izuma kao što su čekić, sekira, kosa, žrvanj, vodenični točak i ratna oprema, što je sve doprinelo prelasku sa kulta Majke Zemlje na kult Nebeskog Oca.

Tema prividne smrti i uskrsnuća Dionisa i Ozirisa nastavila je da živi u hrišćanskoj priči o Hristovom vaskrsenju. Kip Hrista koji se pokazuje o uskršnjim praznicima zapravo je jedan od retkih izvajanih (dakle, trodimenzionalnih) likova koji su se u grčkoj pravoslavnoj crkvi sačuvali nakon delimične pobede ikonobranitelja nad ikonoborcima u devetom veku. Interesantno je da uskršnji praznici padaju upravo u vreme održavanja eleusinskih misterija, a i jedne i druge svečanosti prikazuju buđenje iz smrtnog sna. Grčki seljaci smat-